

DE TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

(1500-1600)

De chamsa kom je tegen in zowel de joodse als de islamitische cultuur van de Arabische wereld. Het wordt ook wel 'hand van Mirjam' of 'hand van Fatima' genoemd. Soms staat er in het midden een oog. Men gelooft dat het handje het boze oog (de ajen hara) kan tegenhouden en mensen kan beschermen tegen ongeluk.

Een bladzijde uit de talmoeð. De lay-out die vandaag de dag wordt gebruikt, werd gemaakt in 1584 door de drukkerij van Bomberg in Venetië. Eind vijftiende eeuw werd de drukpers ontwikkeld en in de zestiende eeuw werd de talmoeð voor het eerst gedrukt.

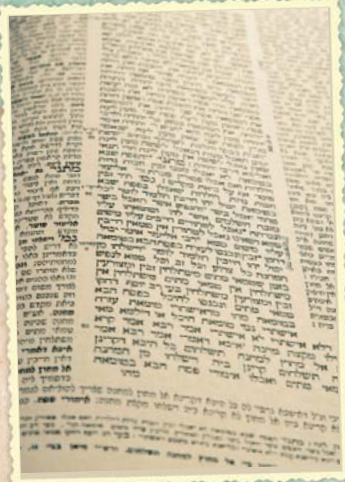

Israëlische postzegel uit 2003 met afbeelding van geluksymbolen, o.a. een chamsa

De bekendste Nederlandse renaissance denker was de humanist Desiderius Erasmus (±1467-1536). Hij werd geboren in Rotterdam en werd vooral bekend door het boek *Lof der Zotheid* waarin hij kritiek gaf op de samenleving. Hoewel hij een groot denker was, had hij ook antisemitische ideeën. Hij schreef bijvoorbeeld: "Frankrijk is het bloeiendste land van de christelijke wereld, omdat het niet door joden is geïnfecteerd".

Erasmus

Leonardo da Vinci (1452-1519) leefde tijdens de renaissance in Italië. Hij was een homo universalis, wat betekent dat hij een groot geleerde was op heel veel gebieden. Zo was hij componist, architect, schilder, natuurkundige en filosoof. Hij was ook uitvinder, en bedacht onder andere de ornitopter, een soort vliegtuig. Da Vinci was linkshandig en schreef meestal in spiegelschrift.

replica van
een Italiaanse
chanoekia uit
de 16e eeuw

De Sarajevo haggada werd rond 1350 geschreven in Barcelona en dook in de 16e eeuw op in Italië. De haggada overleefde de Spaanse inquisitie, twee wereldoorlogen en de burgeroorlog in Bosnië.

De joodse geleerde rabbijn Jehoeda Löw (1525-1609), ook wel bekend als de Maharal, was in deze periode de opperrabbin van Praag. Hij was een groot geleerde op joods gebied maar was ook filosoof en alchemist. Volgens de legende maakte hij een golem, een pop van klei die tot leven kwam. De Maharal ligt begraven op de oude joodse begraafplaats in Praag.

8. Samuel en de mellah

(Fez, Marokko, 1498)

“**W**eer ben je te laat. Dat is al de zoveelste keer!”

Meneer Alfasi was echt boos.

“Zo schiet het niet op. Je moet oefenen, en op tijd komen”.

Stilletjes ging Chaim zitten op het kleurige kleedje. Hij legde zijn *darboeka* op zijn bovenbeen.

“Goed dan”, ging meneer Alfasi verder. Hij keek Samuel aan die zijn handen al weer op de juiste plaats op de snaren van zijn *oed* had gelegd. Met zijn gerimpelde hand tikte meneer Alfasi drie tellen af en daar begon Samuel. Zijn vingers gleden over de snaren van de oed en er klonk een melancholische melodie. Meneer Alfasi deed zijn ogen dicht en knikte met zijn hoofd mee op de maat. Toen begon Chaim. Met zijn handen trommelde hij het ritme op de *darboeka*. Eerst langzaam, maar daarna steeds sneller. Door het kleine lemen huisje klonken nu de oed en de *darboeka* samen. Plotseling opende meneer Alfasi zijn ogen.

“Stop!” riep hij. Geïrriteerd keek hij naar Chaim.

“Je bent weer te langzaam. Nog eens”.

Weer begon Samuel met zijn solo. Hij hield zijn adem in op het moment dat Chaim moest invallen, want hij voelde zelf ook wel waar het probleem lag. Een kwart tel was Chaim te laat, zodat de *darboeka* in feite het verkeerde ritme aangaf. En ook nu zat Chaim er weer net naast.

“Stop!” gilte meneer Alfasi weer.

“Je bent niet meer in *Al-Andalus*. Dit is Marokko. Hier speel je een Arabisch ritme!”

Chaim's gezicht werd rood.

“O ja? Dan hoeft het voor mij niet meer! Bekijken jullie het maar met je Arabische ritmes!”

Woedend zette Chaim de *darboeka* op de grond en als door een wesp gestoken rende hij het huisje van meneer Alfasi uit.

“Die Spanjaarden, wat verbeelden ze zich wel...” mompelde meneer Alfasi.

Samuel schraapte zijn keel.

“Ehm... meneer Alfasi? Ik ga maar even achter hem aan”.

Meneer Alfasi knikte vermoeid, stond op en ging zijn waterpijp vullen.

Nog even en het zou gaan schemeren, de lucht kleurde nu al langzaam oranje. Samuel begon te lopen met de zware oed onder zijn arm. Goed, waar zou hij Chaim kunnen vinden? Misschien op de markt? Chaim vond het altijd leuk om door de smalle straatjes van de kruidenmarkt te lopen. Samuel rende tot aan de markt, terwijl de geur van versgemalen komijn en andere kruiden steeds sterker werd.

“Chaim!” riep hij en keek om zich heen.

“Opzij, opzij, we kunnen niet stoppen!” klonk het plotseling. Recht voor zich zag Samuel een zwaar beladen ezeltje. Het arme dier ging gebukt onder grote zakken en pakken en het leek wel alsof hij rende. Het straatje liep schuin naar beneden en daarom kon zijn baas het beest niet meer tegenhouden. Nog net op tijd sprong Samuel opzij. De oed viel in een zak met donkergele ras el chanout, de sterk ruikende couscous-kruiden die overal verkocht werden.

“Dat zal lekker ruiken jongen, bij je volgende optreden!” lachte de baas van de kruidenkraam. Haastig pakte Samuel zijn instrument weer op en liep verder. Chaim was in geen velden of wegen te bekennen. Misschien was hij naar Bab Lamar gegaan? De stadspoort lag aan de zuidkant van de *mellah*, de joodse buurt van Fez. Ze gingen er vaak samen naar toe om uit te kijken over de witte graven van de joodse begraafplaats, om lekker in de schaduw van de palmen te zitten, of om wat te knikkeren op het pleintje naast de poort. Snel ging hij verder.

Toen Samuel de poort uitliep, zag hij Chaim al. In kleermakerszit was hij op het muurtje gaan zitten dat uitkeek over de begraafplaats.

“Zo, zit je hier te mokken?” vroeg Samuel lachend. Voorzichtig legde hij de oed op het muurtje en ging naast Chaim zitten.

“Durf je dat wel, gezien worden met zo’n Spanjaard?” snauwde Chaim.

“Kom op, stel je niet zo aan. Je moet de woorden van meneer Alfasi niet zo serieus nemen. Hij had gewoon zijn dag niet”.

Chaim draaide zich om naar Samuel.

“Nee, dat is het niet. Het is niet alleen vandaag. Ik voel heus wel dat hij me niet mag”.

Samuel haalde zijn schouders op.

“Ik geloof het niet. Tuurlijk, hij is verward. De afgelopen jaren is er veel veranderd. Er zijn in zijn sjoel zoveel Spaanse gebruiken ingevoerd en hij is nu ook al geen *gabai* meer, dus het is toch wel te begrijpen dat hij een beetje moppert?”

Plotseling keek Chaim Samuel fel aan.

“Nee Samuel, dat is het niet. De Spaanse joden worden hier weggekeken. Zoals overal. Was de vervolging in Spanje soms niet genoeg? Alles zijn we kwijtgeraakt. We moesten weer helemaal opnieuw beginnen en wat wacht ons hier? Nog meer ellende. De moslims van Fez sluiten ons op in de *mellah* en de joden van Fez zien ons liever gaan dan komen”.

Samuel lachte.

“Je ziet het helemaal verkeerd! Die *mellah*, dat is juist fantastisch. Je weet toch dat de koning ons de *mellah* heeft gegeven om ons te beschermen! Goed, we hebben het in Fez ook niet altijd makkelijk maar we hebben toch goed contact

met onze moslimburen? Heel wat anders dan de vervolging in Spanje!”

Chaim staarde nors voor zich uit.

“En bovendien, je moet het ook wat tijd geven” vulde Samuel aan. “Zo lang zijn jullie nog niet hier. Meneer Alfasi gaat echt wel wennen aan jouw Andalusische ritmes...”

Chaim glimlachte.

“Zeg”, wees hij naar de lucht, “het is al bijna donker. Moet jij niet ook voor het donker thuis zijn?” Samuel knikte en sprong van de muur af. Samen liepen ze de poort weer binnen. In de wijk verderop klonk het gezang van de *muez-zin* uit de minaret van de oude Karaouiye moskee. Het was daar een drukte van belang want alle vaders en zonen haastten zich nu naar de moskee voor het avondgebed. Maar in de mellah werd het steeds stiller op straat en hoorde je alleen het geluid van de winkeliers die de zware deuren van hun winkels afsloten.

“Ik ruik de couscous al, heerlijk” zuchtte Chaim.

Samuel grijnsde.

“Haha, dat is geen couscous, dat is mijn oed!”

Chaim keek verbaasd.

“Hoe bedoel je, je oed?”

“Dat leg ik je nog wel een keer uit! Kom op, rennen, anders zwaait er wat thuis!”

Het leven van de sefardische joden

De joodse gemeenschap van Marokko was al oud. Toen de joden na de verwoesting van de Tweede Tempel door de Romeinen werden verdreven uit hun land, vluchtten ze naar andere landen in het Middellandse Zeegebied en het Midden-Oosten. Grote groepen trokken, zoals we in eerdere hoofdstukken lazen, naar de Arabische wereld. Een deel van hen ging wonen in de *Maghreb*. Dat zijn de landen in Noord-Afrika zoals Marokko, Tunesië en Algerije.

Net als in andere landen namen ook de joden in de Maghreb gebruiken over van hun omgeving. Ze gingen Arabisch spreken, droegen Arabische kleding en namen onderdelen van de Arabische cultuur over, zoals muziek en bepaalde gerechten. Na de opkomst van de islam veranderde er ook in Noord-Afrika en Spanje het één en ander. Nu ze dhimmi's waren, dus tweederangsburgers, waren er veel dingen die joden niet meer mochten. Er waren tijden dat joodse gemeenschappen door hun moslimburen werden aangevallen. Ook in Fez gebeurde dat. Maar de koning van Fez liet naast zijn paleis een joodse wijk bouwen, de *mellah*. Dat is het Arabische woord voor zout. Met de mellah hoopte de koning de joodse gemeenschap te beschermen tegen aanvallen van buitenaf.

Gouden eeuwen

Hoewel de joden het dus bepaald niet altijd makkelijk hadden, waren er ook lange periodes dat ze het goed hadden onder de islamitische heerschappij. Het leven zag er heel anders uit dan in West-Europa. Daar was na de val van het Romeinse Rijk de handel verdwenen. De meeste mensen konden niet lezen en schrijven en de levensverwachting was maar laag door hongersnood en besmettelijke ziektes. In de islamitische landen was dat anders. De handel bloeide. Karavanen trokken rond en brachten specerijen, zout, tapijten en andere mooie spullen van stad naar stad. Veel mensen konden lezen en schrijven. Wetenschap was populair. Boeken van Griekse filosofen en wetenschappers werden vertaald in het Arabisch en er werden veel technische uitvindingen gedaan. Ook waren er veel geleerden op het gebied van geneeskunde, astronomie en wiskunde. Wist je bijvoorbeeld dat de cijfers die wij vandaag de dag nog altijd gebruiken eigenlijk een Arabische uitvinding zijn?

Spanje

Ook in Spanje hadden de moslims het lange tijd voor het zeggen. De Spaanse joden vonden dat prima. Het betekende dat ze ook in Spanje konden genieten van de vrijheid en welvaart van de Arabische wereld. In die periode leefden

er grote joodse denkers in Spanje, zoals *Rambam* (Maimonides) en *Ramban* (Nachmanides), twee rabbijnen die boeken schreven over joodse onderwerpen, maar ook over filosofie en geneeskunde. De Rambam schreef ook over gezond eten in een tijd dat mensen daar nog helemaal niet zo mee bezig waren. Andere joodse denkers schreven gedichten, zoals de *zemirot* die wij vandaag de dag nog zingen aan de sjabbat tafel. Sommige joden kregen belangrijke banen aan het hof van de koning.

Het leven in Spanje veranderde toen er ruzie uitbrak tussen de moslims en de christenen. De christenen waren in een klein stukje van Noord-Spanje de baas. Ze wilden nu heel Spanje terug veroveren op de moslims. Deze herovering van Spanje door de christenen heet de *reconquista*. Nadat de christenen heel Spanje hadden ingenomen, voerden ze hun eigen wetten in. Ze wilden dat alle inwoners van Spanje, dus ook de joden, christelijk zouden worden. Maar de joden wilden zich niet bekeren. Om de joodse gemeenschap onder druk te zetten, richtte de kerk de *inquisitie* op. Dit was een rechtbank, die joden opspoorde en hen dwong christelijk te worden. Deden ze dat niet, dan werden ze op de brandstapel gedood. Een periode van vervolging brak aan. Sommige joden bleven in het geheim joods leven, terwijl ze naar de buitenwereld toe deden alsof ze christelijk waren. Maar vaak werden ze door de inquisitie ontdekt, omdat ze niet werkten op sjabbat of geen varkensvlees kochten op de markt. Uiteindelijk besloot de Spaanse koning in 1492 dat alle joden uit Spanje verbannen moesten worden. Een deel van de gemeenschap vluchtte naar Portugal, maar daar werden niet veel later dezelfde wetten ingevoerd. Een ander deel vluchtte naar Italië, Frankrijk, Griekenland en Noord-Afrika. Chaim en zijn ouders kwamen in Fez terecht. Maar hoewel ze nu veilig waren, vonden ze het best moeilijk om hun leven weer op te bouwen in een nieuwe omgeving.

Woordenlijst

<i>Al-Andalus</i>	bijnaam voor Zuid-Spanje
<i>darboeka</i>	Arabisch slaginstrument
<i>gabai</i>	persoon die zorgt voor de dagelijkse gang van zaken in de synagoge
<i>inquisitie</i>	rechtbank van de katholieke kerk
<i>Maghreb</i>	bijnaam voor de landen van Noord-Afrika
<i>mellah</i>	de joodse wijk in sommige Marokkaanse steden
<i>muezzin</i>	persoon die oproept voor het gebed in de moskee
<i>oed</i>	Arabisch snaarinstrument
<i>Rambam</i>	de joodse geleerde Maimonides (1135-1204)
<i>Ramban</i>	de joodse geleerde Nachmanides (1194-1270)
<i>reconquista</i>	de herovering van Spanje door de christenen
<i>zemiroet</i>	liederen die tijdens de sjabbat-maaltijd gezongen worden

9. Anna en de strazzaria

(Venetië, Italië, 1535)

“Tikkie! Jij bent hem!” Gierend van de lach tikte Esther Anna op haar schouder en rende meteen weer verder.

“Oh, hou óp! Ik kan niet meer!” Anna leunde met haar armen op de houten rand van de brug. Ze pufte het uit. “Flauw hoor!” Esther liep weer langzaam terug de brug op. Zweetdruppeltjes parelden op haar voorhoofd. Net als Anna leunde ze op de brug en keek naar beneden in het water. Daar kwamen gondels voorbij met sjieke heren en dames, en wiebelige bootjes met groente en fruit. Ze vonden het heerlijk om op één van de vele bruggen van Venetië te staan en gewoon maar te kijken wat zich afspeelde onder hun voeten.

Na een tijdje slenterden Anna en Esther de brug af. Vanmorgen was Anna, zoals elke ochtend, wakker geworden van de marangona, de grote klok van de kathedraal van San Marco. Op het moment dat de marangona luidde, begon een nieuwe dag. De hele nacht zaten de poorten van de joodse wijk op slot. Op het plein in het midden van het *getto* was het dan doodstil. Het enige wat je hoorde waren de straatkatten, die bij de waterputten jankten en op zoek waren naar muizen en ratten. Die waren er genoeg, met al dat water in de stad. Wanneer ’s ochtends de poorten open gingen, veranderde het stille getto in een drukte van jewelste. Over de twee bruggen stroomden lange rijen Venetianen het getto binnen om zaken te doen met de joodse winkeliers en geldwisselaars.

Na een tijdje lopen kwamen ze bij de brug die het getto verbond met de rest van de stad.

“Heb je nog tijd om bij mij thuis te komen spelen?” vroeg Anna.

“Ik ben bang van niet”. Esther keek teleurgesteld. “Ik moet papa helpen met het sorteren van de spullen die deze week zijn binnengekomen”. Toen klaarde haar gezicht op. “Heb je zin om mee te komen?”

Anna knikte gretig. “Leuk!” Het winkeltje van Esther’s vader lag aan de rand van het plein, tussen een hele rij andere *strazzaria*’s. Hoewel ze allemaal hetzelfde verkochten, tweedehands spullen, waren er genoeg klanten om alle winkeltjes voldoende werk te geven. De inwoners van Venetië waren gek op mooie spullen en ze kwamen dagelijks kijken wat er voor moois te vinden was.

Esther duwde de deur open.

“Dag papa, ik ben er! Anna komt ook meehelpen vandaag!”

“Hoi lieverd. Wat fijn dat jullie er zijn. Anna, je komt als geroepen. Ik kan een paar extra handen goed gebruiken. Kijk eens op de toonbank!” De grote houten tafel, die diende als toonbank, lag helemaal vol met kleding, schoenen, een grote vogelkooi, een tinnen servies, een tas met kaatsballen, en nog veel meer.

“Gaan jullie dat maar eens mooi uitzoeken. Anna, jij mag de kleren doen. Alle jurken leg je daar, de schoenen mogen in die kast, hoeden en petten op de plank daarnaast. Esther, jij mag een plank maken met speelgoed en een plank met keukengerei. Dan ga ik de vazen en schalen bekijken en prijslijsten maken”.

Anna ging meteen aan het werk. Sommige hemden en jassen roken muf en stoffig, maar er zaten ook echt mooie kledingstukken tussen.

“Niet te geloven wat mensen wegdoen” mompelde Anna. “Moet je kijken, die hoed! Zo sjiek, misschien is die wel van de *Doge* zelf!”

Esther kwam meteen kijken, in de ene hand een pollepel, in de andere een blaasbalg. Ze nam een roze, zijden sjaal uit de berg kleding en sloeg hem om haar hals.

“Meisjes, wat zijn jullie aan het....?” vroeg de vader van Esther, maar nog voordat hij iets kon zeggen, pakte Esther zijn rode muts van zijn hoofd en zette de sjieke hoed van Anna er voor in de plaats.

“Dag dames!” zei Esther’s vader, terwijl hij een statige buiging maakte. Anna gierde het uit. Net op dat moment ging de deur van de winkel open. Een keurig geklede heer met een koperen wandelstok kwam binnen.

Hij liet zijn ogen even wennen aan het donker van de winkel, keek toen naar Esther’s vader en fronste zijn wenkbrauwen.

“Wel, wel, de jood Giuseppe Cohen denkt dat de wetten van Monsignor el Doxe, de Doge, voor hem niet meer gelden. De jood Giuseppe Cohen vindt het nodig de hoed van een edelman te dragen”. Beschaamd zette Esther’s vader de hoed af en zetten zijn rode muts weer terug op zijn hoofd.

“Geef hier die hoed”, zei de man. En nog voordat Esther’s vader kon antwoorden, griste de man de hoed van de toonbank.

“Oh!” riep Esther uit, maar Anna legde snel haar vinger op haar lippen. “Laat dit de laatste keer zijn. U begrijpt, dat ik niet nog eens mijn mond zal houden als ik zie dat u de wetten van Venetië aan uw laars lapt”. Toen draaide de man zich om en liep de winkel uit, de hoed onder zijn arm.

“Papa! Dat kan toch niet zomaar! Hij heeft niet eens voor die hoed betaald!” bracht Esther geschrokken uit.

“Laat maar, Esther... We mogen blij zijn dat meneer Valentini niet meteen naar de Doge stapt om me aan te geven”. Hij zuchtte diep. “Kom, aan het werk”.

Bedremmeld legde Esther de pollepel op de plank. Anna vouwde bedeesd de hemden op. Het was heel stil in de winkel.

Een nieuwe tijd

Na de donkere middeleeuwen in West-Europa kwam er vanaf de dertiende eeuw in Italië een nieuwe beweging op. Mensen waren de ziekte, armoede en somberheid van de middeleeuwen zat. Ze wilden genieten van het leven en van mooie dingen. In de kunst werden vrolijke kleuren gebruikt. Kunstenaars probeerden nieuwe technieken uit bij het schilderen en beeldhouwen. De cultuur van de Grieken en Romeinen werd opnieuw ontdekt. Mensen begonnen zich weer te verdiepen in de literatuur en de wetenschap van de *oudheid*. Daarom werd deze periode de *renaissance* genoemd. Dat betekent ‘wedergeboorte’ (van de oudheid). De kerk, die in de middeleeuwen het dagelijks leven had bepaald, werd in de renaissance minder belangrijk. Mensen gingen zich afvragen: “Wat vind ik belangrijk? Wat maakt mij gelukkig?” Ze vonden het veel minder belangrijk wat de kerk vond. “*Carpe diem!*” zeiden de mensen tegen elkaar. Dat betekent: “Pluk de dag! Geniet van het leven!”

Joden in de renaissance

De renaissance was dus een tijd die veel mensen hoop gaf voor een betere toekomst. Joden konden in de renaissance een bijzondere rol vervullen. De werken van Griekse en Romeinse schrijvers waren tijdens de middeleeuwen in Europa vergeten geraakt. Maar in de Arabische wereld waren literatuur en wetenschap nog steeds populair. De werken waren in het Arabisch vertaald en werden nog door veel mensen gelezen. Omdat sommige joden in Europa Arabisch begrepen, werd hun gevraagd om de werken uit de oudheid van het Arabisch te vertalen in het Latijn. Een belangrijke ontdekking in de renaissance was de boekdrukkunst. In Venetië en later op andere plaatsen in Europa werden de eerste drukpersen ontwikkeld en gebruikt. Veel joden waren werkzaam in de boekdrukkunst en leverden op die manier een belangrijke bijdrage aan deze nieuwe ontwikkeling. Een bekende joodse drukkersfamilie was de Soncino familie uit Italië. Naast werken die de Europese koningen en geleerden wilden drukken, werden er ook veel joodse boeken gedrukt. Zo werd in 1516 door Daniel Bomberg in Venetië de eerste *mikraot gedolot* (Tenach met commentaren van verschillende geleerden) gedrukt. Vier jaar later, in 1520, werd de eerste Talmoed gedrukt. Deze *Bomberg-editie* werd sindsdien het voorbeeld voor andere edities van de Talmoed.

Antisemitisme

Carpe diem klonk heel positief, maar helaas gold dit niet op dezelfde manier voor de joden. Want hoewel de tijden veranderden, bleef het antisemitisme bestaan. In 1492 werden alle joden verdreven uit Spanje. In West-Europa waren er nog steeds bloedsprookjes en vervolgingen, ook al werd de kerk minder machtig.

Ook in Italië, het land waar de renaissance ontstond, werden joden gediscrimineerd. De niet-joodse Venetianen wilden zo weinig mogelijk contact met hun joodse burens. Daarom had de *Doge*, de leider van Venetië, besloten dat joden altijd als joods herkenbaar moesten zijn. Joodse mannen moesten altijd een rode muts dragen. Ook moesten joden een geel rondje op hun kleding naaien. In 1516 besloot de Doge dat alle joden van de stad (iets meer dan tweeduizend mensen) in een aparte wijk moesten gaan wonen. De wijk heette *Ghetto Nuovo*, wat 'nieuwe gieterij' betekent. De buurt was genoemd naar de kanonfabriek die er vlak naast stond. Hoewel de joodse wijk vernoemd werd naar de kanongieterij, werd het woordje *getto* vanaf dat moment ook gebruikt voor joodse buurten in andere landen.

De joden van Venetië woonden dus bij elkaar in het *getto*. De wijk was maar klein, in feite niets meer dan vier rijen huizen rondom het centrale plein. Om toch genoeg plaats te hebben voor alle families werden er etages op de huizen gebouwd. Zo kwamen in het *getto* de eerste flats van Venetië te staan. De ramen die uitkeken over de stad werden dichtgemetseld. Je kon dus alleen het centrale plein van het *getto* zien. Er waren twee poorten en bruggen waardoor mensen het *getto* in of uit konden. Overdag mochten joden het *getto* verlaten, maar 's nachts gingen de poorten op slot. De joden zaten dan opgesloten in de wijk, totdat de zon weer opkwam. Om te controleren of er inderdaad niemand uit het *getto* probeerde te ontsnappen, waren er zes wachters die de poorten in de gaten hielden en die in bootjes rond het *getto* voeren. De bewoners van het *getto* moesten deze wachters zelf betalen.

De koopman van Venetië

Hoewel de niet-joden liever niets met de joden te maken wilden hebben, hadden ze de joodse gemeenschap wel nodig. In de renaissance bloeide de economie op. Kooplieden uit Venetië stuurden handelsschepen over de hele wereld om handel te drijven. Daarvoor was veel geld nodig. Het was belangrijk om geld te kunnen lenen als investering voor hun projecten. Maar de kerk had het (uit)lenen van geld tegen rente verboden. Voor joden gold dit verbod niet.

Bovendien mochten joden heel veel andere beroepen niet uitoefenen. Zo kwam het dat veel joden werkten als geldhandelaars.

In het verhaal van Anna kon je lezen dat de vader van Esther een strazzaria had. Dit soort winkel in tweedehands spullen was een andere manier waarop de joden van Venetië hun geld verdienden. Daarnaast waren er ook joodse dokters en geleerden. De bekende Engelse schrijver William Shakespeare schreef in 1596 een verhaal over het getto van Venetië. *De koopman van Venetië* gaat over de joodse geldhandelaar *Shylock*, aan wie iedereen een hekel heeft omdat hij zoveel rente vraagt over het geld dat hij uitleent. Het vooroordeel dat joden altijd bezig waren met geld en winst wilden maken ten koste van anderen, bleef helaas eeuwen lang bestaan.

Woordenlijst

<i>Bomberg-editie</i>	de Talmoed die tijdens de renaissance in Venetië werd gedrukt
<i>carpe diem</i>	“Pluk de dag!” Latijnse zin die het motto werd voor de renaissance
<i>De Koopman van Venetië</i>	toneelstuk over de joodse wijk van Venetië, geschreven door William Shakespeare
<i>Doge</i>	leider van Venetië, een soort burgemeester
<i>getto</i>	apart deel van de stad waar joden verplicht moesten wonen
<i>Ghetto Nuevo</i>	de naam van de joodse wijk van Venetië, genoemd naar de kanon-fabriek die er naast stond
<i>mikraot gedolot</i>	Tenach met de belangrijkste commentaren erbij gedrukt
<i>oudheid</i>	periode die voorafging aan de middeleeuwen
<i>strazzaria</i>	winkel in tweedehands spullen
<i>Renaissance</i>	periode van de dertiende tot de zestiende eeuw waarin de cultuur van de oudheid weer tot leven kwam
<i>Shylock</i>	de joodse koopman uit het toneelstuk van Shakespeare, die model kwam te staan voor het beeld van de gierige joodse handelaar